

5

In de boksring van de vrijheid: Den Uyl versus Hayek

MERIJN OUDENAMPSEN

‘It is true that to be free, may mean freedom to starve, to make costly mistakes or to run mortal risks.’

Friedrich Hayek, *The constitution of liberty*

De één zijn vrijheid is de ander zijn gebondenheid. In het naoorlogse politieke conflict tussen links en rechts staan twee concepties van vrijheid centraal: een socialistisch en een neoliberaal vrijheidsidee. Het zijn twee tegengestelde ideaaltypes waar de huidige politiek nog immer op teert, zij het bijna altijd in gemengde of gematigder vorm. Twee denkers zijn aan die concepties verbonden. Er is Den Uyl, de belangrijkste ideoloog van de naoorlogse sociaal-democratie en medeauteur van *De weg naar vrijheid*, het plan waarmee de PvdA voor het eerst haar socialistische maatschappijvisie ontvouwde. En er is Friedrich Hayek, auteur van *De weg naar slavernij*, grondlegger van het neoliberalisme en intellectueel boegbeeld van de VVD.¹ Bij hun oprichting gebruikten beide partijen het begrip vrijheid op strategische wijze om politieke hegemonie te verwerven. In andere woorden: om de politieke ruimte af te bakenen en een eigen toekomststreven te verwoorden, om meerderheidscoalities te vinden en op basis daarvan het electoraat te overtuigen. Beide stromingen herwerkten hun ideologieën in oppositie tot elkaar. Het neoliberalisme en het democratisch socialisme zijn uit een onderlinge ideeënstrijd ontstaan.

De verhouding tussen vrijheid en gelijkheid was daarbij essentieel. Voor Den Uyl was gelijkheid een voorwaarde voor vrijheid en vice versa. Volgens Hayek leidde het gelijkheidsstreven juist tot onvrijheid. Deze twee met elkaar strijdige visies zouden in de jaren negentig worden samengebracht in de centristische synthese van de Derde Weg, een nog immer dominant

gedachtegoed onder de middenpartijen. De eerste grote scheuren vertonen zich nu in de vorm van het moeilijk verkoopbare economische beleid en de tanende electorale populariteit van de PvdA. Een korte terugblik biedt hopelijk oriëntatiepunten voor het hervinden van een progressieve koers.

Vrijheid of slavernij?

In 1944 publiceerde de Oostenrijkse filosoof en econoom Friedrich Hayek *De weg naar slavernij*. Het zou uitgroeien tot een van de stichtingsteksten van de beweging die indertijd door haar aanhangers het neoliberalisme werd genoemd. In het boek portretteerde Hayek centrale planning en overheidsinmenging in de economie als een hellend vlak richting de knechting van de mens: de totalitaire samenleving. Het beoogde doelwit van zijn kritiek was bovenal de sociaal-democratie en de dominante invloed van de inzichten van John Maynard Keynes. In 1951 verscheen het plan van de PvdA genaamd *De weg naar vrijheid*, een in ambitie ongeëvenaarde schets voor de bevrijding van de mens door invoering van een Nederlands socialisme. Het socialisme als stroming, aldus de introductie, is 'een beweging, die de ganse maatschappij, zoals ze onder de inwerking van het kapitalistische systeem is geworden, wil hervormen tot een gemeenschap van vrije mensen'.² Zowaar geen bescheiden opgave. De toen 33-jarige Den Uyl was als directeur van de Wiardi Beckman Stichting een van de voornaamste auteurs. Zoals de titel al doet vermoeden, is het rapport een niet mis te verstane replek op het boek van Hayek en zijn Nederlandse aanhangers.³

Het democratisch socialisme en het neoliberalisme zijn ontstaan uit een onderlinge ideeënstrijd naar aanleiding van de crisis van het *laisser faire*-kapitalisme in de jaren dertig. Inzet van het conflict was de vraag hoe vrijheid gegarandeerd kan worden ten opzichte van de totalitaire dreiging van fascisme en stalinisme. De oorsprong van het antagonisme tussen Den Uyl en Hayek is terug te voeren tot het socialistische experiment van het Rode Wenen. Van 1918 tot 1934 werd Wenen bestuurd door een sociaal-democratische coalitie die een reeks van ambitieuze sociale, culturele en democratische hervormingen doorvoerde. Voor socialistische denkers als de

econoom Karl Polanyi en de socioloog Karl Mannheim was dit experiment het uitgangspunt voor de ontwikkeling van een democratische vorm van socialistische planning. In hun ogen had het *laisser faire*-liberalisme de weg geplaveid voor de opkomst van het fascisme. Democratische planning was de enige manier om vrijheid te garanderen.⁴

Het Rode Wenen verschaftte ook het decor voor het invloedrijke *Privat-seminar* van Ludwig von Mises en zijn pupil Friedrich Hayek. Zij stelden dat socialistische planning per definitie tot falen gedoemd is omdat het onmogelijk is voor centrale planners om vraag en aanbod te overzien; enkel het prijsmechanisme van de vrije markt is daartoe in staat. Vanwege deze fatale tekortkoming zou elke vorm van planning – aangeduid met verzameltermen als ‘dirigisme’, ‘collectivisme’ of ‘interventionisme’ – onherroepelijk verzanden in autoritarisme en totalitarisme. Het werd de grondslag voor Hayeks these in *De weg naar slavernij* dat het (Duitse) socialisme verantwoordelijk is voor de opkomst van het fascisme.

Polanyi en andere Weense socialisten polemiseerden uitgebreid met Mises en Hayek. Uit dit zogenoemde socialistische calculatiedebat zou na de oorlog het neoliberalisme en het democratisch socialisme ontstaan.⁵ Op basis van deze discussie ontwikkelden Polanyi en Mannheim hun ideeën over gedecentraliseerde planning, fundamentele democratisering, en de vorming van de mens tot kritische burgers via het onderwijs. Uit deze lovenswaardige traditie van socialistisch humanisme zou Den Uyl zijn inspiratie putten voor *De weg naar vrijheid*: uit Karl Mannheims *Man and society in an age of reconstruction* (1940) en *Freedom, power and democratic planning* (1950), wat weer in belangrijke mate geïnspireerd was door Polanyi's beroemde kritiek van *laisser faire* in *The great transformation* (1944). Wie Mannheim leest, vindt daar de grote thema's in het denken van Den Uyl: fundamentele democratisering, technologische ontwikkeling, ideologie en utopie, transformatie van de mens en de verhouding tussen theorie en praktijk.

Het neoliberalisme waartegen Den Uyl zijn eigen denken definieerde, zou in de naoorlogse periode hoofdzakelijk bij de VVD onderdak vinden. Op 25 april 1952 hield Pieter Oud – samen met Dirk Stikker oprichter van de VVD in 1948 – een verkiezingstoespraak op de jaarlijkse vergadering van zijn partij waarin hij deze expliciet met het neoliberalisme verbond. Verheugd

stelde hij vast ‘dat men voor het neoliberalisme, dat wij voorstaan, meer en meer oog begint te krijgen’.⁶ In felle bewoordingen waarschuwde Oud voor het plan van de PvdA: ‘De vrijheid die het ons voorspiegelt, is niet de onze. Het is de socialistische vrijheid. Vrijheid binnen het kader van een allesverzorgende Staat. De vrijheid van het onmondige kind in de hoede van een welmenende vader.’ Of nog stilliger: ‘Dat socialisme en vrijheid samen zouden kunnen gaan, is de gevaarlijkste illusie, die men zich denken kan.’⁷

In lange verhandelingen in de toenmalige liberale partijkrant wordt het beginselprogramma van de VVD – meer specifiek het beroep op de vrijheid van de mens – uitgelegd in termen van de filosofie van Hayek en zijn Duitse medestrever Röpke. Daarbij werd opgeroepen tot compromisloos verzet tegen het socialisme: ‘Concluderend herhalen wij dat het inzake dirigisme of vrijheid principieel gaat om het een of het ander. (...) Onze taak zal het daarbij zijn het dirigisme te ontmaskeren, ook daar waar het zich in mildere verschijningsvormen aan ons vertoont of werkt met leuzen die het eigenlijke doel verhullen.’⁸ Dirigisme of vrijheid werd zo de contrastrijke slogan waarmee de VVD de gevreesde opkomst van socialisme en verzorgingsstaat probeerde te verijdelen.

Van socialistische zijde was men al even onverbiddelijk. In *De weg naar vrijheid* werd gesteld dat ‘het alternatief tussen geleide economie en vrije economie, tussen planmatig beleid en het vrije spel der maatschappelijke krachten, geen reëel alternatief meer is’. Want ‘de terugkeer tot het stelsel van liberale vrijheid, dat in de negentiende eeuw in zo hoog aanzien stond, is technisch onmogelijk en zedelijk ongeoorloofd’.⁹ De wereld zou voor de keuze staan tussen twee vormen van planning: de socialistische ‘planning tot vrijheid’ en de totalitaire ‘planning tot slavernij’. Het zijn bijna letterlijke citaten uit het werk van Mannheim. De strijd voor de westerse vrijheid en tegen het totalitarisme was alleen te winnen als de ‘verhoudingen binnen de Westerse wereld waard zijn om verdedigd te worden’.¹⁰ Zo werd de dreiging van het communisme een argument ter bevordering van de hervormingsagenda, voorgesteld in *De weg naar vrijheid*.

Beide kanten in het offensief

Beide partijen stonden een polarisatiestrategie voor. Oud pleitte voor blokvorming op rechts tegen het dreigende socialisme en het beleid van de rooms-rode coalities. In maart 1950 had Oud het voorstel van een ‘derde macht’ gelanceerd, om het vaderland ervan te weerhouden ‘de weg van het socialisme te betreden’. De basis voor deze antisocialistische coalitie, in theorie gevormd door VVD, ARP en CHU, bestond uit het gedeelde idee dat ‘handhaving der vrijheid de eerste taak der overheid is’. Het zou er uiteindelijk niet van komen. Maar typerend is dat de vrijheid hier in de economie – de vrije markt – wordt gelokaliseerd. Deze vrijheid zou verbonden moeten worden met de democratie, zo concludeerde Oud in zijn toespraak uit 1952.¹¹ Dat is de strategische inzet van het neoliberalisme: de democratie als synoniem voor de vrije markt.

Den Uyl, op zijn beurt, had zijn hoop gevestigd op de ‘doorbraak’, de poging om met de oprichting van de PvdA de dominantie van de christelijke partijen te doorbreken. Het idee was om zo uiteindelijk een einde te maken aan de structuren van de verzuiling, te beginnen op politiek terrein. Zoals Anet Bleich in haar biografie van Den Uyl beschrijft, hoopte Den Uyl dat er met het ontstaan van de PvdA een tweedeling in het politieke landschap zou ontstaan tussen progressieven en conservatieven, wat een ‘politiek van radicale vernieuwing’ mogelijk zou maken. Een coalitie tussen de linker- en rechterzijde was tot een machteloze politiek gedoemd, omdat er ‘tussen conservatief en progressief, tussen herstellende en vernieuwende geen compromis mogelijk is’.¹² Het toenmalige (neo)liberalisme van de VVD werd door Den Uyl als conservatief gezien: de ‘groei van het liberalisme’ zou ‘een versterking van de conservatieve krachten betekenen en een liberaal reveil een herleving van het conservatisme’.¹³ Het streven naar polarisatie en progressieve hegemonie bleef een constante in het politieke leven van Den Uyl. In *De smalle marge van democratische politiek*, het vermaarde maar slecht begrepen essay uit 1970 dat enkel als een oproep tot matiging is gelezen, schrijft Den Uyl over ‘progressieve machtsvorming’ en het bereiken van een ‘meerderheid van vooruitstrevenden’.¹⁴

De transformatie van de mens via media en onderwijs speelde een sleutelrol in dit conflict. Den Uyl wilde minimumvoorwaarden verbinden aan

regeringsdeelname van de PvdA. Het betrof onder meer de oprichting van een nationale omroep, en de grootschalige uitbreiding van onderwijs en leerplicht. Den Uyl had daarmee een langetermijnstrategie voor ogen, gericht op het emanciperen van het electoraat (bovenal de christelijke arbeiders), wat Hofland later de ‘dekolonisatie van de burger’ zou noemen. Het doel was om de verzuiling open te breken en verdere progressieve machtsvorming in de toekomst te bevorderen.

De VVD merkte terecht op dat *De weg naar vrijheid* uitging van het idee ‘dat er eerst een socialistische mens, een socialistisch denkende en voelende mensheid moet zijn, wil er van een socialistische samenleving sprake kunnen zijn’. De VVD ageerde dan ook tegen deze vormingspolitiek en stelde haar voor als een glijdende schaal richting totalitarisme: ‘Deze staatsbevoogding is principieel gericht op het einde van de vrije menselijke geest, wien door gestadige, eenzijdige propagandistische beïnvloeding de vrije zelfstandige oordeelsbevoegdheid ontnomen wordt en die onbemerkt verlaagd wordt tot een willoos werktuig in de handen van hen, die de vrije mens uiteindelijk wel dáár zullen brengen, waar hij, werd hem de mogelijkheid van eigen keuze en oordeel gelaten, niet terecht wil komen.’¹⁵ Voor de VVD was de herzuiling in de jaren vijftig een verdedigingsmiddel tegen het progressieve machtsstreven.

De polarisatiedrang van Den Uyl en Oud werd aanvankelijk gesmoord in de herzuiling van de jaren vijftig en de pacificatiepolitiek die daarmee gepaard ging. De ideeën echter, hier aanwezig in onverdunde vorm, zouden het conflict tussen links en rechts blijven bepalen in de decennia daarna.

De weg naar slavernij

In de beroemde introductie in *De weg naar slavernij* schrijft Hayek over zijn gevoel een herhaling van de geschiedenis mee te maken, of in ieder geval een repetitie van eenzelfde ontwikkeling van ideeën. Volgens Hayek, op dat moment verbonden aan de London School of Economics, dreigde Groot-Brittannië na de Tweede Wereldoorlog dezelfde weg in te slaan als Duitsland in de jaren dertig. Een weg die naarmate deze verder wordt betreden, bovendien moeilijker te verlaten zal zijn. De enige manier die Hayek

zag om van dit pad af te wijken, is door de ideeën aan te vechten die de samenleving op deze koers hebben gezet, namelijk die van het socialisme. De tragedie is dat het mensen met goede bedoelingen waren die de opkomst van het fascisme hebben ingeleid. De opkomst van fascisme en nazisme was 'niet een reactie tegen de socialistische trends van de voorafgaande periode, maar een noodzakelijke uitkomst van deze tendensen'.¹⁶ Hayek portretteert zo het fascisme als een noodzakelijk gevolg van overheidsinmenging in de economie. Het ergste is nog dat socialisten zich het begrip vrijheid eigen hebben gemaakt:

'Er kan geen twijfel over bestaan dat de belofte van een grotere vrijheid een van de meest effectieve wapens is van socialistische propaganda en het geloof dat socialisme vrijheid zou brengen is authentiek en oprecht. Maar dit zou enkel de tragedie vergroten, als blijkt dat hetgeen dat ons beloofd is als de Weg naar Vrijheid in feite de Doorsteek naar Onderwerping blijkt te zijn. Het lijdt geen twijfel dat de belofte van meer vrijheid verantwoordelijk is voor het verleiden van liberalen tot het volgen van de socialistische weg, voor de verblinding van liberalen voor het conflict dat bestaat tussen de basale principes van socialisme en liberalisme, en voor het veelal in staat stellen van socialisten om zich zelfs de naam van de oude partij van de vrijheid toe te eigenen.'¹⁷

Hayek stelt vervolgens een vernieuwing van het liberalisme voor. Aan de ene kant gaat deze vernieuwing uit van een negatieve positionering ten opzichte van de oude, verstarde klassiek-liberale doctrines, want niets zou het liberalisme zo veel schade hebben toegebracht als de hardnekkige nadruk op principes als *laisser faire*. Aan de andere kant moet de liberale traditie afgeschermd worden van haar problematische progressief-liberale vertakking. De oorsprong van deze aberratie herleidt Hayek tot John Stuart Mill en zijn concept van sociale en distributieve rechtvaardigheid: het principe dat de maatschappij iedereen gelijkwaardig op zijn merites behoort te behandelen. Hayek portretteerde dit idee als een paard van Troje, waarmee het totalitarisme het bolwerk van de liberale traditie is binnengedrongen. Het concept zou linea recta leiden tot een volwaardig socialisme.

Deze plaatsbepaling ten opzichte van het progressief liberalisme is later uitgewerkt in Isaiah Berlins bekende onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid, in het kort de vrijheid van – de afwezigheid van dwang en externe (overheids)interventie als voorwaarde voor vrijheid – en de vrijheid tot – de beschikbaarheid van middelen als voorwaarde voor vrijheid, het principe dat aan de basis ligt van de verzorgingsstaat. Net als Hayek zag Berlin positieve vrijheid – en daarmee progressief liberalisme – als een hellend vlak richting totalitarisme. Kinneging en Bolkestein zouden op vergelijkbare wijze stellen dat ‘het streven naar positieve vrijheid ten koste van negatieve vrijheid niet tot een grotere vrijheid leidt, maar tot een vernietiging van beide aspecten van de vrijheid en dat wat men met de erkenning van positieve vrijheid wil bereiken vanzelf voortvloeit uit negatieve vrijheid’.¹⁸ Op deze wijze claimt het neoliberalisme de liberale traditie en wordt deze afgeschermd van het progressief-liberale denken, bovenal de ontplooiings- en gelijkheidsgedachte. Vrijheid gaat in het liberalisme immers voor gelijkheid, aldus Bolkestein. Het neoliberalisme is daarmee een conservatief-liberalisme.

De kern van de vernieuwing die Hayek voorstelt in relatie tot het klassiek liberalisme – waarom het neoliberalisme ‘neo’ is – is het idee dat de staat verantwoordelijk is voor het creëren van de voorwaarden voor vrije concurrentie, waaronder een juridisch raamwerk. Het is een op het eerste gezicht wat paradoxale gedachte, in Nederland voornamelijk bekend geworden onder de noemer ‘marktwerking’: iets wat geen functionele markt is, moet via overheidsingrijpen tot een vrije markt worden gemaakt. Zo onderscheidt Hayek ‘planning for competition’, wat leidt tot vrijheid, en ‘planning against competition’, wat leidt tot onvrijheid.

Met dit laatste heeft hij Keynes en de ideeën van Mannheim over democratische planning op het oog.¹⁹ Deze variant van planning zou inherent tot steeds verdergaande centralisatie en totalitarisme leiden: ‘Planning leidt tot dictatuur omdat dictatuur het meest effectieve instrument is voor dwang en het opleggen van idealen.’²⁰ In de markt daarentegen is er geen sprake van macht en dwang, het is immers een natuurlijke orde. Volgens Hayek is er ook geen middenweg mogelijk; een mengsel van de twee principes – een beetje competitie en een beetje planning – zou betekenen dat beide ophouden te functioneren. Om de burger de vrijheid te geven zelf zijn leven te plannen,

moet overheidsinterventie zo veel mogelijk tot universeel geldende regels worden beperkt. Dit noemt Hayek 'rule of law'. Onder dit principe mag de overheid niet interveniëren met als doel gelijkheid te bevorderen of tot herverdeling over te gaan. Dan zouden burgers namelijk op ongelijke wijze worden behandeld en dat leidt tot willekeur en uiteindelijk tot vrijheidsberoving.

De Mont Pèlerin Society

Onder het leiderschap van Friedrich Hayek en de Zwitserse zakenman Albert Hunold komt van 1 tot 10 april 1947 een groep intellectuelen bijeen in het Zwitserse dorpje Mont Pèlerin, om daar de Mont Pèlerin Society (MPS) op te richten, een besloten intellectueel netwerk dat zou fungeren als kraamkamer en zenuwcentrum van het neoliberalisme.²¹ Duizenden onderzoekers, politici, zakenlui en journalisten zouden tot op de dag van vandaag de jaarlijkse bijeenkomsten bijwonen. Directeurs van denktanks als de Heritage Foundation en het Institute of Economic Affairs nemen deel, om later de politiek van Reagan en Thatcher mede vorm te geven. Deze stroming presenteert zich in de jaren vijftig aan de hand van een reeks teksten expliciet als 'de neoliberale beweging'. 'Voorbij zijn de dagen dat een paar achterhaalde liberalen eenzaam hun eigen weg gingen, geridiculiseerd en zonder respons van de jeugd,' zou Hayek schrijven naar aanleiding van de eerste MPS-bijeenkomsten, 'eindelijk is er persoonlijk contact gelegd tussen de aanhangers van het neoliberalisme'.²²

De stichtingsbijeenkomst van de MPS wordt door Hayek geopend met een referentie naar de beroemde conclusie uit Keynes' *General theory*: '[D]e ideeën van economen en politieke filosofen, of ze nu correct zijn of niet, hebben meer invloed dan veelal wordt aangenomen. In feite wordt de wereld door weinig anders geregeerd. Praktische mensen, die zichzelf vrij achten van intellectuele invloeden, zijn veelal de slaafse volgers van een of andere overleden econoom. Dwazen met autoriteit, die stemmen horen in de lucht, ontlennen hun manie van deze of gene academische scribent van een aantal jaar terug. Ik ben ervan overtuigd dat de macht van gevestigde belangen overdreven wordt vergeleken met het geleidelijke indringen van ideeën'.²³

De opkomst van het socialisme, aldus Hayek, is te herleiden tot de inspanningen van socialistische intellectuelen in de voorafgaande decennia. Op eenzelfde lange termijn van enkele decennia, zo vertelt Hayek zijn medestanders in 1947, zullen de aanhangers van het neoliberalisme hun doelen moeten stellen. Een ‘grote intellectuele taak’ moet verricht worden voordat er überhaupt tot actie kan worden overgegaan: de vernieuwing van het liberalisme dat zich heeft versteend tot een rigide en onpraktische ideologie. De MPS moet zich richten op een langdurige ideeënstrijd met het socialisme. Het gaat daarbij om het verspreiden van ideeën die noodzakelijk zijn voor het bereiken van een vrije samenleving, niet op datgene wat op het moment haalbaar is.

Daarvoor hebben de neoliberalen, net als de socialisten, een utopisch ideaal nodig. Het feit dat de socialisten over een utopie beschikten, stelde hen in staat het debat over de toekomstige inrichting van de maatschappij te monopoliseren. Hayek pleit dan ook voor ‘een liberale utopie’: ‘Een programma dat niet slechts een verdediging is van het bestaande, noch een verwaterd socialisme maar een oprecht liberaal radicalisme.’ Op de tweede bijeenkomst van de MPS laat Hayek een inmiddels beroemde tekst circuleren – *The intellectuals and socialism* – waarin hij oproept tot deze liberale utopie:

‘De les die de ware liberaal moet leren van het succes van de socialisten is dat het de moed had om utopisch te zijn die hen de steun van intellectuelen opleverde en daarmee een invloed op de publieke opinie die dagelijks mogelijk maakt wat kort geleden nog heel ver weg leek. Dege-
nen die zich enkel hebben bezig gehouden met wat haalbaar is binnen de gegeven tijdgeest, hebben telkens ondervonden dat zelfs dat politiek onrealistisch is geworden als gevolg van de veranderingen in de publieke opinie die zij verzuimd hebben naar hun hand te zetten.’²⁴

Terugblikkend zou Karl Popper – een van de medeoprichters van de MPS en naaste vriend van Hayek – stellen dat de historische rol van de MPS eruit bestond om ‘een tegenwicht te verschaffen ten opzichte van de vele intellectuelen die opteerden voor het socialisme’. Met deze laatste term wordt bovenal het keynesianisme bedoeld. Volgens Popper was namelijk ‘het eerste en waarschijnlijk grootste wapenfeit van de MPS, om degenen te

steunen die de overweldigende invloed van John Maynard Keynes en zijn school aan het bestrijden waren'.²⁵

Belangrijk is hier dat Keynes – net als Beveridge, de grondlegger van de Britse verzorgingsstaat – geen socialist was, maar een progressief liberaal. Een andere invloedrijke oprichter van de MPS, de Duitser Wilhelm Röpke, zou het Britse *Beveridge report* uit 1942 (dus eveneens van progressief-liberale makelij), dat pleitte voor invoering van de Britse verzorgingsstaat, fel bekritisieren als een stap richting het nazisme. De belangrijkste vijand van het neoliberalisme is dus niet zozeer het fascisme, stalinisme of maoïsme, maar het progressief liberalisme en het democratisch socialisme, dat het als opmaat tot totalitarisme presenteerde.

De binaire mythe

Zoals de Franse filosoof Michel Foucault stelde in zijn befaamde lezingenreeks over het neoliberalisme, bestond het belangrijkste dilemma voor de opkomende neoliberale beweging uit de vraag hoe deze nieuwe doctrine te positioneren ten opzichte van het bredere politieke veld: vijanden, tegenstanders en concurrenten. De strategische positie die neoliberalen gezamenlijk zouden ontwikkelen, is dat de politieke alternatieven uit die tijd – hoe anders ze er ook uitzagen – alle uitliepen op eenzelfde weg naar slavernij.

Volgens Foucault was de strategie om 'een soort politiek-economische constante aan te wijzen die te vinden zou zijn in verschillende politieke regimes: van het Duitse nazisme tot het parlementaire Engeland, van de Sovjet-Unie tot het Amerika van de New Deal'. De werkelijke keuze was tussen een (neo)liberale politiek en 'elke andere vorm van economisch interventionisme, of dat nu de milde vorm aanneemt van keynesianisme of de drastische vorm van een autarkisch plan zoals dat van Duitsland'.²⁶ Dit is de zogenoemde binaire mythe van het neoliberalisme: óf neoliberalisme óf totalitarisme. Het neoliberalisme stelt zo vakbonden, progressief liberalisme, sociaal-democratie, verzorgingsstaat en keynesianisme op één lijn met fascisme en communisme. Het neemt de vorm aan van een groot hellendvlak-argument, een harde dichotomie tussen de neoliberale vrijheid en de

antiliberale slavernij, tussen de markt – natuurlijk, spontaan, machtsvrij, individueel – en de staat – artificieel, dwangmatig, gewelddadig, collectief.²⁷

Het neoliberale vrijheidsbegrip is daarmee bijzonder specifiek van aard. Evenals het orthodoxe marxisme kent het een teleologie, een idee over de kenbaarheid van de loop van de geschiedenis die bestaat uit een eschatologie (doemsleer) en een utopie (heilsleer). De eschatologie is dat planning van de economie voorgesteld wordt als een glijdende schaal naar totalitarisme en tirannie. De utopie daarentegen is de vrije markt, die aan de ene kant beschreven wordt als een spontaan gegroeide, natuurlijke staat, maar paradoxaal genoeg tegelijkertijd maakbaar is en door overheidsingrijpen moet worden gecreëerd en gegarandeerd.

Het neoliberalisme heeft daardoor een inherent contradictoir karakter, het is een tactische samenkomst van utopie en pragmatisme, van dogmatisme en aanpassingsvermogen. Neoliberale retoriek en praktijk worden gekenmerkt door onverzoenbare tegenstellingen, bovenal op het gebied van de verhouding tot de staat. Alhoewel de retoriek bol staat van fel anti-etatisme, is het neoliberalisme een project dat juist via overheidsinterventie zijn doeleinden probeert waar te maken. Dat is waar het pragmatische en het utopische samenkomen en elkaar versterken. Aangezien een frictieloze vrije markt in de praktijk onmogelijk is en altijd via regelgeving en dus bureaucratie gerealiseerd moet worden, kan het falen van neoliberale hervormingen altijd weer geweten worden aan het feit dat de markt niet vrij genoeg is, wat weer een nieuwe ronde van pragmatische interventies tot gevolg kan hebben om de markt – en daarmee de mens – vrij te maken.

Daarbij kan volgens Hayek in extreme gevallen de democratie opgeschort worden om ‘vrijheid’ te creëren. Dat wil zeggen: economische vrijheid, want democratische vrijheden zijn volgens Hayek geen noodzakelijk onderdeel van het liberale vrijheidsbegrip.²⁸ In die zin is de gewelddadige dictatuur van Pinochet in Chili, waarvoor Hayek zijn steun zou uitspreken, niet in strijd met zijn filosofie, want democratische vrijheden zijn immers ondergeschikt aan economische vrijheid. In 1978 schreef Hayek in de *London Times* dat hij ‘geen enkel persoon kon vinden in het alom belasterde Chili, die niet akkoord was met dat er veel grotere persoonlijke vrijheid onder Pinochet was dan er onder Allende was geweest’.

Hayek adviseerde zijn grote bewonderaar Margaret Thatcher dan ook om eveneens de Chileense weg te volgen. Zij repliceerde als volgt: ‘U bent het zeker met mij eens dat, in Groot-Brittannië met haar democratische instituties en de noodzaak tot een hoge mate van consensus, sommige van de Chileense maatregelen vrij onacceptabel zijn.’²⁹ In een open brief in de *Times* zou Hayek zijn visie op democratie nog verder expliciteren: ‘Als mevrouw Thatcher zegt dat vrije keuze eerder uitgeoefend dient te worden in de markt dan in het stemhokje, dan heeft ze slechts het truïsme verwoord dat het eerste onmisbaar is voor de individuele vrijheid, en het tweede niet.’³⁰

Zoals Hayek al schreef in *De weg naar slavernij*: ‘Democratie is in essentie een middel, een utilitair mechanisme, gericht op het zeker stellen van binnenlandse vrede en individuele vrijheid. Als zodanig is het niet onfeilbaar of zeker. Noch moeten we vergeten dat er vaak meer culturele en spirituele vrijheid is geweest onder een autocratisch regime dan in sommige democratieën.’³¹ Is het overdreven om te stellen dat Hayek de Lenin is van het liberalisme?

De weg naar vrijheid

De weg naar vrijheid is een vierhonderd pagina’s tellend boekwerk, een in ambitie nimmer geëvenaarde socialistische visie op mens en maatschappij. Het plan bestrijkt zowat alle aspecten van het samenleven – van kleuterschool tot cultuurfinanciering, van volksgezondheid tot vermogensverdeling, van tariefpolitiek tot arbeidsverhoudingen. Volgens Den Uyl is het geen blauwdruk, maar een verkenning van mogelijkheden. Het rapport kan nog het beste gezien worden als een poging om de doorbraakgedachte een concreet gezicht te geven. Het paste bij de ontwikkeling van Europese socialistische partijen, van arbeiderspartijen met een klassengebonden ideologie naar brede progressieve volksbewegingen met hegemoniale ambities, door Den Uyl aangeduid onder de noemer ‘progressieve concentratie’.³²

Dit betekende een verbreding van de basis en vernieuwing van de inhoud van het socialisme, wat zich uitte in een expansie naar het terrein van het progressief liberalisme. Het oude, in materiële termen uitgedrukte

socialistische streven uit het interbellum – bestaanszekerheid bij een behoorlijk bestaanspeil – werd langzaamaan gerealiseerd en was nu ingeruild voor een ambitieuzer, postmaterialistisch perspectief. Den Uyl schreef over ‘een perspectief dat iets meer inhoudt dan de 40-urenweek, een behoorlijk ouderdomspensioen, een auto, een televisietoestel en een ijskast voor elk gezin’.³³ Het uitgangspunt van *De weg naar vrijheid*, volgens Den Uyl, is de ‘vrije ontplooiing van de mens als norm voor socialistische politiek’.³⁴ Hier – en niet twintig jaar later – ligt het beginpunt van de draai naar het postmaterialisme, wat de grondslag zou vormen voor de progressieve bewegingen uit de jaren zeventig.

Het gehanteerde vrijheidsbegrip bestaat uit twee elementen. De vrije mens, aldus *De weg naar vrijheid*, is ‘enerzijds de mens, wiens ontwikkeling als persoonlijkheid niet wordt belemmerd. Materiële nood, het ontbreken van bestaanszekerheid, onrecht, onveiligheid, kunnen een mens lichamenlijk en geestelijk ondermijnen. Er kunnen omstandigheden zijn, waardoor zijn geweten geweld wordt aangedaan, zijn uitingsvrijheid wordt beknot.’ Anderzijds bestaat het ‘positieve element van de vrijheid’ uit een gerichtheid op zelfontplooiing en dienst aan de gemeenschap in opoffering en verantwoordelijkheid’.³⁵

Voor Den Uyl zijn vrijheid en gelijkheid inherent met elkaar verbonden. Ontplooiing in vrijheid veronderstelt de notie van gelijkwaardigheid, aangezien iedereen een gelijke kans tot ontplooiing moet hebben om vrij te zijn. Omgekeerd zou het idee van gelijkwaardigheid aan betekenis verliezen als gelijkwaardigheid met verlies van wezenlijke vrijheid tot uitdrukking zou komen, waaronder Den Uyl bovenal ingrepen bedoelt in de persoonlijke levenssfeer of arbeidsdwang. In een passage waar hij zich rechtstreeks lijkt te richten tot Hayek, stelt Den Uyl dat in een maatschappij waar de overheid niet ingrijpt in de economie, vrijheid voor velen wegwijnt. Vergroting van vrijheid vond juist plaats dankzij ingrijpen van de overheid: ‘De wet is de moeder der vrijheid geweest’.³⁶

Als utopische horizon voor dit socialisme zag Den Uyl ‘het visioen van de klasseloze maatschappij met gelijkheid van ontwikkelingskansen’. Het impliceerde enerzijds een gelegenheid tot zelfverwezenlijking voor iedereen, mogelijk gemaakt door uitbreiding van de toegang tot onderwijs en cultuur,

en anderzijds een fundamentele democratisering: ‘Het overbruggen van die formidabele kloof die nog steeds de smalle leidende laag van de grote massa van het volk scheidt waar het betreft het dragen van verantwoordelijkheden en het nemen van beslissingen.’³⁷ Dat moest gebeuren via democratisering van de politiek, van de bestuursposities in het maatschappelijk middenveld en democratisering van het bedrijfsleven, door het vergroten van zeggenschap van werknemers. Op langere termijn was dit te realiseren door het onderwijs te richten op het aanleren van kritisch denken, zelfbestuur en democratisch burgerschap. De materiële basis voor dit beleid werd verschaft door een spreiding van bezit via nivellering van inkomens en socialisatie van vermogens.

Fundamenteel misverstand over het socialisme

In haar verder uitstekend verzorgde biografie van Den Uyl, maakt Anet Bleich een analytische fout door *De weg naar vrijheid* als een ‘verzakelijking van het socialisme’ en Den Uyl als een voorstander van die verzakelijking te benoemen.³⁸ Bleich beschrijft het rapport als een afspiegeling van de gematigdheid en gezapigheid van de herzuiling uit de jaren vijftig. Het plan ging echter grotendeels vooraf aan dit decennium, en is beter te begrijpen als het tegendeel: een poging om af te rekenen met de verzuiling. De gestegen welvaart in de jaren vijftig is volgens Bleich een teken van de overbodigheid van de socialistische planning, want dit was gerealiseerd door ‘industrialisatie, economische groei, volledige werkgelegenheid en sociale verzekeringswetten’. *De weg naar vrijheid* wordt dan ook als een verwijdering van het socialisme beschreven, een stap in de richting van de huidige verzakelijkte politiek. Hier zien we een belangrijke denkfout optreden die tevens bij Paul Kalma is terug te vinden in zijn baanbrekende essay uit 1988, *Het socialisme op sterk water*.³⁹ Het zou de argumentatie verschaffen voor de breuk met het socialisme onder Wim Kok en de daaropvolgende opkomst van de Derde Weg.

Het socialisme op sterk water is een pleidooi voor een definitief afscheid van de traditionele socialistische ideologie, begrepen als het verlangen naar

radicale maatschappijverandering. In plaats daarvan zou er een ‘minimaal socialisme’ moeten komen, zonder pretentie ‘een algemene visie op mens en maatschappij te bezitten of te kunnen ontwikkelen’. In andere woorden: een afscheid van Den Uyl. Dit door Kalma bepleitte afscheid zou een jaar later officieel worden bekrachtigd door Wim Kok, toen hij in een lezing in 1989 afstand nam van ‘het streven naar het Grote Doel’. In een opvallende gelijkenis met de bekende uitspraak van Margaret Thatcher – There Is No Alternative (TINA) – stelde Kok dat er ‘geen alternatief [is] voor de maatschappelijke constellatie die we nu hebben en dus heeft het geen enkele zin daarnaar te streven’.

Een frappante opmerking, aangezien de westerse wereld op dat moment nog volop in het teken staat van de pijnlijke overgang van de keynesiaanse orde naar een maatschappelijk alternatief: het neoliberalisme. Zes jaar later, in de inmiddels beroemde Den Uyl-lezing van 1995, is het afscheid nog een keer dunnetjes overgedaan. Premier Kok sprak van ‘de bevrijdende werking van het afschudden van de ideologische veren’. En hij citeerde Kalma instemmend: ‘Een werkelijke vernieuwing van de PvdA begint daarom met een definitief afscheid van de socialistische ideologie; met een definitieve verbreking van de ideologische banden met andere nazaten van de traditionele socialistische beweging.’⁴⁰ Om er vervolgens aan toe te voegen dat dit verbreken van de banden in 1995 zo goed als voltooid was.

Wim Kok omarmt zo de ‘binaire mythe’ van Hayek: het communisme is ‘het enige wereldwijd concurrerende politieke systeem’, verder zijn er geen concurrerende maatschappijvisies. Alsof het totalitaire communisme en niet het democratisch socialisme de ideologie van de PvdA is geweest.

Aan de basis van dit afscheid ligt een fundamenteel misverstand over wat er na de oorlog – en door Den Uyl – onder het socialisme werd verstaan. In december 1949, kort voor zijn dood, hield de wereldvermaarde econoom Joseph Schumpeter een lezing voor de American Economics Association, getiteld ‘The march into socialism’.⁴¹ Hij beschreef daarin een zorgwekkende en haast onvermijdelijke tendens naar het socialisme, gedefinieerd als de migratie van het economische beleid van de private naar de publieke sfeer.

Als onderdeel van deze sluipende tendens identificeerde Schumpeter de volgende maatregelen: conjunctuurpolitiek, inkomensnivellering en progres-

sieve belastingen, antitrustwetten en prijsregulering, publieke afstemming van lonen en kapitaalmarkten, uitbreiding van publieke consumptie georganiseerd via de publieke sector, en – tot slot – allerhande veiligheidswetgeving. Het zijn zonder uitzondering maatregelen die we vandaag de dag met het keynesianisme associëren. Volgens Schumpeter verschillen ze ‘maar weinig van daadwerkelijke socialistische planning’.⁴² Om de verwarring compleet te maken, stelt Schumpeter dat deze tendens naar het socialisme in de VS op eufemistische wijze *liberalism* wordt genoemd, de aanduiding voor de politiek van de New Deal.⁴³

Om terug te komen op de stelling van Bleich: Schumpeter stelt dat socialistische planning gelegen is in de keynesiaanse ‘industrialisatie, economische groei, volledige werkgelegenheid en sociale verzekeringswetten’ die Anet Bleich als teken van de overbodigheid van de socialistische planning aanvoert. Kortom: het is helemaal geen duidelijk gegeven wat socialistische planning – of socialisme – eigenlijk is. Het socialisme van Den Uyl is niet, zoals Wim Kok dat zag, een kant-en-klaar alternatief maatschappelijk model dat geheel buiten de maatschappij staat. Noch bevindt het zich geheel binnen de bestaande orde. Het is een progressieve tendens binnen de bestaande verhoudingen gericht op de verwezenlijking van idealen als vrijheid en gelijkheid.

Zoals Den Uyl zelf al schreef in 1952 was er ‘bij Marx en bij de oudere socialisten maatschappij-analyse en een stuk maatschappij-beschouwing, maar geen maatschappij-visie’. Er was ‘geen maatschappijbeeld voor de toekomst, ten minste niet voor zover dat uit zou dienen te gaan boven “grond- en productiemiddelen aan de gemeenschap”. De plaats van de maatschappij-visie werd ingenomen door het geloof in de komst van “het socialisme”. Het was dit gesecculariseerde geloof dat een uiterst belangrijk element vertegenwoordigde in de socialistische strijd en dat thans verdwenen is. Verdwenen met de deterministische achtergrond van het negentiende-eeuwse denken.’⁴⁴

Den Uyl voegt er droogjes aan toe dat het idee dat het socialistische maatschappijbeeld verloren is geraakt, een misvatting is. Het bestond simpelweg (nog) niet. Het socialisme als praktische politiek is net als het neoliberalisme een vinding uit de twintigste eeuw. *De weg naar vrijheid* wordt niet voor niets gepresenteerd als een eerste poging om antwoord te geven op de vraag wat een ‘socialistische maatschappij-inrichting’ eigenlijk is.⁴⁵

Verzakelijking van het socialisme is niet de correcte term. *De weg naar vrijheid* is juist een poging een nieuwe horizon te schetsen: het visioen van de vrije mens. De opstellers van het plan zien het socialisme duidelijk als een open en veranderlijke ideologie: ‘Het heeft een duidelijk herkenbaar eigen ethos, maar zijn maatschappijbeschouwing is vatbaar voor wijzigingen op grond van nadere ontleding.’ De totalitaire Russische ervaring wordt aangehaald om te stellen dat socialisatie van productiemiddelen geen doel op zich mag zijn en dat het soms een doelmatig economisch middel is om aan de vrijheid van de mens tegemoet te komen. Den Uyl zou net als Polanyi en Mannheim in de jaren dertig de gemengde economie omarmen als socialistisch ideaal.

De diepere oorzaak van de misvatting van Wim Kok ligt in het verkeerd begrijpen van de aard van het socialisme als een politieke utopie. Den Uyl en Hayek zouden beiden hun politieke project baseren op een dialectische utopieopvatting, zoals Mannheim die had ontwikkeld in *Ideology and utopia*:

‘Een mentaliteit is utopisch als deze niet samenvalt met de realiteit waaruit zij voortkomt. (...) Meer specifiek noemen wij perspectieven die voorbijgaan aan het bestaande utopisch, als deze vertaald naar de praktijk, neigen naar het openbreken van de status-quo, gedeeltelijk of in het geheel. Men kan zich oriënteren op doelen die buiten de realiteit staan en het bestaande overtreffen, en desalniettemin nog steeds effectief zijn in het beheren van de alledaagse realiteit.’⁴⁶

Een vergelijkbare dialectiek kenmerkt het denken van Den Uyl, wat terugkomt in zijn beroemde motto ‘twee dingen’. Maar bovenal in Den Uyls *Theorie en beweging* vinden we de tweeledige utopieopvatting van Mannheim: ‘De socialistische beweging zal voortdurend moeten streven naar een vereniging van werkelijkheidsaanvaarding en utopie, van praktisch constructieve hervormingsarbeid en stuwende maatschappijbeschouwing.’ Dat geldt des te meer in het geval van de verburgerlijking van het socialisme: ‘Naarmate de maatschappelijke tegenstellingen verder worden afgezwakt, de idee der sociale gerechtigheid door meerderen wordt aanvaard en de politieke partij meer wordt geïnstitutionaliseerd en een scherper afgemeten taak krijgt in het raderwerk van de democratische maatschappij, naar die mate zal het socialisme zich zijn afkomst uit de

wereld van droom en verlangen der utopie moeten herinneren, wil het niet het lot ondergaan van de mummificering, dat zovelen het nu reeds afgunstig of verbeterd toedenken.⁴⁷

Voor Mannheim is utopie nadrukkelijk geen blauwdruk, maar een politieke horizon die ertoe dient om het handelen in het heden richting te geven. Utopisch denken moet samengaan met de empirische bestudering van maatschappelijke processen, om zo te kunnen ingrijpen en de loop van de geschiedenis te beïnvloeden. Volgens Mannheim was het probleem van het marxisme gelegen in het feit dat het een verouderde revolutionaire doctrine aanhing, gebaseerd op de ervaringen uit de negentiende eeuw.

De complexiteit van de overgangsfase naar een betere samenleving werd onderschat. De categorische afwijzing van reformisme en de nadruk op gewelddadige omverwerping van de bestaande orde leidde tot vervreemding van bredere lagen van de bevolking en gaf zo vrij baan aan reactionaire contrarevoluties. Het gevolg is dat ondemocratische uitkomsten haast onvermijdelijk zijn. Het werkterrein van de utopie van Mannheim beperkt zich daarentegen tot het democratische. Mannheim zag utopisch denken zelfs als noodzakelijk om op democratische en kritische wijze met politiek en planning te kunnen omgaan:

‘Zo gezien is een visionair ontwerp van wezenlijke bestanddelen van onze democratie zonder twijfel noodzakelijk, zelfs wanneer de hier gegeven voorstellingen voornamelijk utopisch lijken. Experimenten kunnen falen. Verbeteringen zijn echter enkel mogelijk, als degene die experimenteert zijn objectieven duidelijk kan formuleren; dan kan er een nieuwe poging ondernomen worden, wanneer er duidelijkheid is over het doel en over de oorzaken van het schipbreuk lijden van de eerste poging.’⁴⁸

Dit is het linkse weerwoord op de door Karl Popper en Friedrich Hayek gezamenlijk ontwikkelde aanval op het democratisch socialisme. We hebben idealen en principes nodig om überhaupt te kunnen experimenteren. Zonder utopische, want nimmer geheel te verwezenlijken, idealen als vrijheid en gelijkheid is de democratie niet vorm te geven. Een kernbestanddeel van Poppers klassieker *De open samenleving en haar vijanden* is de kritiek op holistische planning, waarmee hij bovenal het democratisch socialisme en Mannheims *Man and society in an age of reconstruction* in het vizier had.⁴⁹ Volgens Pop-

per zou het falsificatieprincipe op de inrichting van de samenleving toegepast moeten worden. Enkel 'stapsgewijze ingenieurskunst' is geoorloofd, geen grootschalige, de maatschappij als geheel omvattende veranderingen.

Het antwoord van Mannheim in *Freedom, power and democratic planning* is allereerst dat een dergelijke benadering onzinnig is zonder abstracte principes als vrijheid, gelijkheid of mensenrechten. Maatschappelijke verbeteringen kunnen immers enkel beoordeeld worden aan de hand van maatstaven die niet te falsifiëren zijn. Ten tweede is fundamentele democratisering en decentralisering het weerwoord op Poppers kritiek dat holistische planning inherent tot centralisatie en totalitarisme zou leiden.

De weg naar vrijheid is de Nederlandse neerslag van deze toonaangevende internationale ideeënstrijd. In navolging van Mannheim stelt het plan: 'Alleen wanneer de democratische wereld bereid is zichzelf voortdurend te onderzoeken naar fouten en gebreken en bereid is zich telkens te vernieuwen, zal zij tegenover totalitaire ideologieën stand kunnen houden.'⁵⁰ Daarvoor is de utopische visie van de vrije ontplooiing van de mens nodig als leidraad voor de kritische beoordeling van de politieke praktijk. In navolging van Mannheim ziet Den Uyl fundamentele democratisering als grondvoorwaarde voor de invoering van democratische planning. Waar Mannheim schrijft over de noodzakelijke transformatie van de mens, rept het plan over mensvorming. En in navolging van Mannheim wordt aandacht besteed aan het voorkomen van machtsconcentraties, zowel in de publieke als in de private sector. Deze diepere intellectuele betekenis van *De weg naar vrijheid* is echter snel in vergetelheid geraakt.

Den Uyl schreef in 1956 dat er een 'geheimzinnige wet' is die wil dat de politieke jongerenbeweging 'meestal het sterkst is in het radicalisme van gisteren'.⁵¹ De babyboomgeneratie uit de jaren zestig en zeventig zou terugvallen op een oppervlakkig en orthodox beleden marxisme en bovendien streven naar een alles omverwerpende revolutie zonder een duidelijk idee waartoe deze zou moeten leiden. Een hele linkse generatie flirtte met het stalinisme en het maoïsme. Vanuit dit orthodoxe perspectief is men eveneens naar het socialisme gaan kijken.

Tot op zekere hoogte was de babyboomgeneratie een product van de onderwijshervormingen die Den Uyl als noodzakelijk zag om de vrije mens

te realiseren. En de jaren zeventig is eveneens een revolutie geweest die haar eigen kinderen opat: niet Danton, maar Den Uyl. Toen de kater kwam in de jaren tachtig, in de vorm van een implosie van het communisme en een wijdverspreide geloofsafval van de babyboomgeneratie, was het democratisch-socialistische streven dan ook gecontamineerd.

Met Wim Kok verscheen een generatie van nuchtere technocraten op het toneel die hun identiteit juist ontleenden door zich af te zetten tegen wat Wim Kok 'radicalen-met-zuivere-standpunten' noemde. Het gedachtegoed van Mannheim en Polanyi werd uit het oog verloren. Popper daarentegen groeide uit tot een beroemdheid – zelfs omarmd door progressief-liberale politici als Femke Halsema. Het door neoliberalen gepropageerde idee van de binaire mythe – de gelijkstelling van democratisch socialisme met totalitarisme – vond zo op paradoxale wijze ingang.

De synthese van de Derde Weg

In de jaren zestig en zeventig oefenden de progressieve idealen van Den Uyl een dominante invloed uit binnen de Nederlandse politiek. Zelfs de VVD werd in die tijd gekenmerkt door een sterke progressief-liberale stroming. Het neoliberalisme beleefde pas in de jaren tachtig zijn politieke doorbraak, in het verlengde van de crisis van het keynesianisme.⁵² In de jaren negentig ontstaat er een synthese tussen neoliberalisme en sociaal-democratie: het gedachtegoed van de Derde Weg dat aan de basis staat van Paars.

Wouter Bos beschreef de Derde Weg als 'radicaliteit in combinatie met een groot draagvlak, ontstaan door de overbrugging van traditionele links-rechts scheidslijnen'.⁵³ Deze overbrugging werd in praktische zin gerealiseerd door het uitruilen van standpunten in plaats van het compromis, aldus Wouter Bos. Zo bezien is het kabinet-Rutte II de voorlopige culminatie van de Derde Weg. Het regeerakkoord draagt niet voor niets de titel *Bruggen slaan*: het overbruggen van traditionele scheidslijnen is de *raison d'être* van het huidige kabinet. En de onderhandelingen stonden in het teken van de ruil – hoewel nu eerder het zuur dan het zoet uitgewisseld wordt.

De kern van dit nieuwe ideologische construct is een principiële oriëntatie

op het politieke midden, onder de noemer van ‘het radicale midden’. Het woord ‘radicaal’ staat voor de bereidheid om te breken met ‘bestaand overheidsbeleid’ en ‘gevestigd socialistisch denken’, aldus Jet Bussemaker en Rick van der Ploeg.⁵⁴ De Derde Weg is daarmee negatief gedefinieerd ten opzichte van het sociaal-democratische gedachtegoed en de eigen achterban. Er bestaat volgens Wouter Bos immers een ‘aanzienlijke spanning tussen het traditionele verenigingskarakter van een ledenpartij en het vermogen van diezelfde partij radicaal en vernieuwend te zijn’.⁵⁵

Hier zien we ook een opmerkelijke verandering optreden wat betreft de betekenis van het eeuwenoude etiket ‘progressief’. Het staat niet langer voor beleid dat sociale en politieke gelijkheid bevordert in de samenleving, maar betekent simpelweg ‘vernieuwing’ ten opzichte van bestaande, bovenal linkse, politiek. Zo zijn we bij een enigszins hilarisch moment in de geschiedenis aangekomen, waarin Samsom en Rutte een regeringsbeleid geïnspireerd op een conservatieve formule – de participatiesamenleving, een variant op de oude CDA-notie van de zorgzame samenleving⁵⁶ – vol overtuiging als progressief karakteriseren.

De Derde Weg heeft geleid tot een vrijheidsbegrip dat ergens het midden houdt tussen het socialistische ideaal en het neoliberale ideaal. De vrije ontplooiing van de mens is niet meer een doel op zich, maar is in dienst komen te staan van het concurrentiestreven. ‘Gelijkheid’ werd op last van Wouter Bos uit artikel 1 van het beginselprogramma van de PvdA geschrapt. ‘Vrijheid’ bleef het primaire identificatiepunt van de PvdA, zij het met een belangrijk verschil van betekenis.

Allereerst betekende onder Den Uyl het vooropstellen van vrijheid bovenal een plaatsbepaling ten opzichte van totalitarisme aan de ene kant en neoliberalisme aan de andere kant. Vandaar ook de verbinding van vrijheid met gelijkheid: het schermde de PvdA naar beide zijden af. Het vrijheidsbegrip van de Derde Weg lijkt daarentegen als doel te hebben een eenduidige positionering uit de weg te gaan, om de handen zo veel mogelijk vrij te houden voor de eerdergenoemde ‘radicale vernieuwing’. Het is, in de woorden van Chantal Mouffe, ‘een politiek zonder tegenstanders’, tenzij het natuurlijk de eigen traditie betreft.⁵⁷ Een vergelijkbare vernieuwing zou Halsema bij GroenLinks doorvoeren, wat zich bovenal uitte in een ongelukkige oriëntatie

op het midden en een distantiëring ten opzichte van staatspaternalisme en het ‘conservatisme’ van oud-links.

Ten tweede ging het vrijheidsstreven van Den Uyl uit van een progressieve polarisatiestrategie: machtsvorming op de linkerflank. De Derde Weg is georiënteerd op het midden. Wouter Bos zou in 2002 schrijven over ‘de slag om het midden die een constante zal zijn in de politiek van de komende decennia’. Bij nader inzien is dit een strategische vergissing gebleken.⁵⁸ Het decennium daarna zou immers in het teken komen te staan van de politieke flanken.

De principiële – of dogmatische – oriëntatie op het politieke midden onder de Derde Weg heeft de linkse politiek in haar geheel in een diepe legitimiteitscrisis gestort. Zonder een poging tot progressieve meerderheidsvorming is het lot van de linkse partij – of het nu PvdA, GroenLinks, of SP is – immers bezegeld. Het bestaat uit het weten te verzoenen van de eigen achterban met de teleurstelling die voortkomt uit het deelnemen – als minderheidspartij – aan een centrumrechts program. Of het nu Kunduz, Rutte II of de Amsterdamse gemeenteraad is: de voorwaarden voor een daadwerkelijk progressieve politiek zijn buiten zicht geraakt en worden niet eens meer overwogen.

Dat brengt ons tot een derde verschil, te weten dat vrijheid bij Den Uyl een utopische horizon betekende. De grove contouren van een weg naar vrijheid zijn uitgetekend: een politieke agenda die zich niet beperkt tot het direct haalbare. Er is een langetermijnstrategie van progressieve machtsvorming om de voorwaarden te scheppen voor een dergelijke politiek.

De Derde Weg is daarentegen goed beschouwd geen weg, maar een rotonde. In navolging van Popper en Hayek wijst Wouter Bos de socialistische utopie af als ‘aan totalitarisme grenzend blauwdrukdenken’.⁵⁹ De Derde Weg is daarmee een weg zonder bestemming: een politiek die zich beperkt tot het beheer van het heden en geen toekomststreven meer kent. De voortgaande vervreemding van de eigen achterban leidt tot een steeds ernstiger ondergraving van de eigen machtspositie. Zelfs de über-pragmaticus Wim Kok leek zich in zijn Den Uyl-lezing bewust te zijn van de tekortkomingen van een dergelijke politiek: ‘Wie uitsluitend uit het bestaande zijn normen, zijn interpretatie van de werkelijkheid afleidt, mist het vermogen de werkelijkheid te beïnvloeden.’⁶⁰

Sinds Hayek zijn pleidooi voor een liberale utopie schreef in *The intellectuals and socialism*, zijn de rollen omgedraaid: het is het neoliberalisme dat de beeldvorming over de toekomst heeft gemonopoliseerd als een oneindige reeks opeenvolgende bezuinigingsrondes, de beschikbare beleidsruimte is drastisch ingeperkt door concurrerende belastingregimes, handelsverdragen, deregulering en privatisering.

In deze verlamme context is het noodzakelijk utopisch – dat betekent: op langere termijn – te denken. Links heeft behoefte aan een maatschappijvisie, een programma als *De weg naar vrijheid* dat niet slechts een verdediging is van het bestaande, noch een verwaterd neoliberalisme, maar een oprecht progressief radicalisme. Iets wat niet haalbaar is binnen de gegeven verhoudingen, maar het voorbijgaan aan die verhoudingen tot doel heeft.

Anders wordt het toekomstperspectief dat Thomas Piketty zo overtuigend beschrijft, bewaarheid. Het gaat niet enkel om de bestaande ongelijkheid in het heden, maar om het feit dat onze politiek op een dergelijke manier is ingekaderd dat de ongelijkheid de komende decennia alleen maar zal toenemen. Aangezien ongelijkheid politieke instituties aantast, zal deze heilloze weg net als bij Hayek steeds moeilijker te verlaten zijn. Het kan niet worden gezien zonder de door de Ierse politicoloog Peter Mair gemunte ‘uitholling van de democratie’: de drastische inperking van democratische zeggenschap in de Europese politiek. Hayek en zijn bondgenoten begonnen in 1947 aan een decennia durende campagne om de tijdgeest te vormen en progressieve krachten te bestrijden. Links staat nu voor een vergelijkbare opgave, zij het in omgekeerde richting.